

şeir sərtafları, xiridarları yüksək nüfuza malik olurdular. Qüdrətli hökmdarlar bu elitar təbəqəyə rəğbət bəsləyir, özləri də ələ düşən hər türsətdən ədəbi qabiliyyətlərini, zövqlərinin kamilliyini nümayiş etdirmək üçün yararlanırdılar. Osmanlı sultanlarından Fətih Sultan Mehmet "Avni", II Bəyazid "Adli"; Qanuni Süleyman "Mühəbbi", I Əhməd "Boxti", I Mahmud "Şəfkəti", II Mustafa "Əftuni", Misir məmlüklərindən Qansu "Qavri", Şeybani xanlarından Ubeydulla "Übeydi", Abdulla xan "Əzizi" təxəllüsləri ilə gözəl şeirlər yazırdılar. Mustafa İsenin tərtib etdiyi "Sultanların şeirləri, şeirlərin sultanları" kitabında müxtəlif təxəllüslərlə şeir yazmış 28 Osmanlı, 8 Məmlük, 8 Krım sultanı, Teymuri xanədanından 6, Baburi xanədanından 2 hökmdar, eləcə də Cahanşah Həqiqi, Qazi Bührhənddin, Şah İsmayıl Xətai və onun dayısı, Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub haqqında qısa məlumat və onların əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

mədhıyyə: məzmun və formaca transformasiyası

...Bəlkə də faktlar yorucu oldu, bəlkə də sadalamağa dəyməzdi. Bəlkə də... Amma zənn edirik, məlum bilgilərin xatırlanması sonrakı qənaətlərin hasil olunmasında və əsaslandırılmasında işə yarayacaqdır. Övvəla qeyd edək ki, deyilənlər qəsidəçilik və mədhıyyəçiliyin inkişaf yoluna işıq saça biləcəkdir faktların yalnız bir qismidir. Digər tərəfdən XIX əsr türk-İslam poeziyasının başlıca inkişaf təmayüllərini düzgün anlayıb-qiyətləndirmək üçün keçilən yola ətraflı və coğrafi-tarixi baxımdan əhatəli nəzər salmaq informativ naqislik yarada bilər.

Sözümüzdə davam edib, o keçilən yolda qəsidə və mədhıyyənin iki ayrı poetik istiqamət olmaqdan çıxaraq, sıx qaynayıb-qarıxdığını, sinonimiya təşkil etdiyini, söyləsək, yanılmırıq. Qəsidə, təcridən "məcmuə" (M.F.Köprülü) xarakterini dəyişərək, mədhıyyə təsisatına inteqrasiya edilmiş, qəsidə deyiləndə hər şeydən övvəl mədhıyyə yada salınmış (Sədi Şirazinin bir müddət üçün qəsidəni mədhıyyəçilikdən azad edib, nəsihətçilik məcrasına salmasına, eləcə də Ə.Mirəhmədov və b. tədqiqatçıların klassik şeirimizdə ictimai-fəlsəfi ideyalar ifadə edən qəsidə növlərindən bəhs etmələrinə baxmayaraq), bəzən də əksinə, mədhıyyə xarakterli hər cür şeir "qəsidə" adlandırılmışdır. Türk-İslam ədəbiyyatı tarixində bu fikri parlaq şəkildə isbat edən çox maraqlı bir nümunə var ki, burada xatırlatmaq mümkün deyil. Söhbət evi yandıqı üçün əlimizdə çox az sayda əsərləri qalmış Əd-həm Pertev Paşanın sədrəzəm təyin olunması münasibəti ilə Mahmud Nədim Paşaya yazdığı və 1871-ci ildə "Həqayiqül-vəkal" qəzetində dərc etdirdiyi təbrik "qəsidə"sindən gəlir. Bu şeir əslində, formasına görə qoşmadan başqa bir şey deyil. Diqqət yetirin:

*Devr-i dövlətinin xalqa hər günü
Oldu səməhətə sevinç düğünü.
Bərməki denilən İrən düşkünü
Babi-ehsanının bir gədasıdır.
Feyzi-Haqqa olmuş o rütbə məzhər
Var isə mənəndi dünyada göstər
Nəzəri-irfanın görün ərənlər
Göy qübbə altının evliyasıdır.*

Qoşma olmağa qoşmadır, amma doğrudan doğruya mədhıyyə sosiyyəsi daşıyır, şair məmduhunu əsl qəsidəyə xas pafosla, bənzətmə və mübaligələrlə mədh edir. Hətta bu nadir nümunəni unikalığına görə istisna etsək belə, türk-İslam poeziyasının ümumi təkamül prosesində klassik mədhıyyəçiliyin (və ya qəsidəçiliyin) müxtəlif

tərəz və dərəcədə transformasiyaya (və ya differensiasiyaya) uğramasını görməzlikə vurmaq mümkün deyil. Yaddan çıxarmayacağıq ki, padşahlığın taxta çıxması (cəlisyyə), sultanların toy və sünnət mərasimləri (suriyyə), bayramlar (eydiyyə) və başqa münasibətlərlə yazılan təbriknamələr faktiki olaraq mədhıyyə məzmununu daşımış, hətta (ən qəribəsi də budur) müəmmalara belə mədhıyyə funksiyası "yüklənmiş"dir.

Müəmma- XV-XVI əsrlərdə Teymuriilər imperiyasında (Xorasanda, sonra isə Məvərrənnəhr və İranda) geniş inkişaf taparaq, ətraf müsəlman ölkələrinə yayılan kiçik həcmli, əksər hallarda fərd və qitələrdən ibarət şeir şəkildir. Bəzi hallarda qəzəlin içində də işləmə bilən müəmmalar mahiyyətcə, ədəbi tapmacalar qəbilindən olub, sözlə açıq şəkildə ifadə edilməyən hər hansı mətləbin və ya xüsusi adın tapılmasına yönəlirdi. Müəmmalar xüsusi üsulla yazılır, ona görə də geniş oxucu kütləsinə deyil, müvafiq hazırlıq görən şeirsevərlərə ünvanlanırdı. Görkəmli türk alimi Əli Nihad Tərlanın "Divan ədəbiyyatında müəmma" əsərində gəldiyi maraqlı qənaətlərdən biri də budur ki, farsdillilə poeziyada olduğu kimi, Osmanlı şeirində də padşahlığın, hökmdarların, böyük fikir və elm adamlarının adlarının əbədiləşdirilməsi məqsədi ilə müəmmalar yazılması ənənə halı daşımışdır. Müəmma porəstişkarları tərəfindən tərtib olunan toplularda (çox vaxt "risalə" və ya "müəmməyat" adlanırdı) bir qayda olaraq, övvəlcə Allahın döxsən doqquz adına həmd, sonra Həzrət Məhəmməd Peyğəmbər Rəsulullahın adına nətlər, daha sonra ardıcılıqla Peyğəmbərin əshabələrini, digər müqəddəsləri ("müsəlibat"), ilk dörd müsəlman xəlifələri-Əbu Bəkr, Əmər ibn Xəttab, Osman ibn Əffan, Əli ibn Əbu Talibdən ibarət xülfəyi-rəşidini ("məhəbbət") və nəhayət, padşahları və s. tərənnüm edən müəmmalar yerləşdirilirdi.

Təcridən həm də mədhıyyələrin tərəfləri- hökmdar və şairlər arasında amirlik-itəat münasibətləri silinib gedir və nisbi bərabərlik yaranır. Vaxtilə hakimlərə yaxınlıq şairlərə nə qədər diqqət gətirirdisə, zaman keçdikcə şairlərə yaxınlıq hökmdarlara o qədər əlavə üstünlük qazandırır. Cəmiyyətin aparıcı elitar-intellektual qüvvəsi tərəfindən etiraf olunmaq onların siyasi legitimliyini artırır, yüksək estetik meyarlara uyğun mədh edilmək isə, tarixə ədalətli, bacarıqlı, xalq tərəfindən sevilən və ən əsası, səxavətli hökmdar kimi düşmək şansı verirdi. Bu həm də rəqib hökmdarlarla qarşıdurmada padşahlığın, bugünkü dillə desək, reyting göstəricisi sayılırdı. Ənənə belə idi. XVIII əsrin 2-ci yarısında Fərqanədə müstəqil Xokand/Kokand xanlığı yaranmış və ədəbiyyatın inkişafına diqqət göstərilməsi Xarəzm xanlığı ilə rəqabətin mühüm bir istiqaməti halına gəlmişdi. "Əmiri" təxəllüsü ilə şeirlər yazan Kokand hakimi Əmər/Əmir xanın həyat yoldaşı Məhəmməd Nədirə/Nədirə Bəyim də tanınmış şairə idi. Xokand sarayında Fəzli Nəmanqani, Məxmur, Məhəmməd Şərif, Gülxani kimi şairlər, habelə Nədirə Bəyimin şeirdə tərəf-müqəbiləri olan Məhzunə, Caxanatin (bəlkə də Cahanxatun?) Üveysi, Dişad Bərnə kimi tanınmış şairələr də içində olmaqla özbək və tacik dillərində yazıb-yaradan 70-dən artıq söz sənətkarı fəaliyyət göstərirdi. Xarəzmdə Məhəmməd Rəhim xanın əmri ilə Kamal, Təbib, Mirzə, Raci kimi tanınmış şairlərin əsərlərindən ibarət "Məcmuətüşşüəra" tərtib olunmuşunu biləndə Əmər xan da analoji təzkirə tərtib olunmasını əmr etmişdi. Onun oğlu Məzəli xanın Füzuli məftunlarından olduğu, böyük şairimizin təsiri ilə incə şeirlər və "Leyli-Məcnun" məsnəvisi yazdığı da (deyilənə görə, yarımçıq qalmışdır) məlumdur.

Davamı gələn sayımızda